

871'N ARABA'KO LARRUKI BAT

Jarrai dezagun larruki zar onen azterketa. Baditu gaiñera larruki onek geroago josi zitzaizkion eraskin batzuk ere. Bat X mendekoa (984) eta, bestea XI'goa (1034).

Eraskin oiek Serrano'ren liburuan datoz. Ubieto'k ez dakarzki. Alare nere ustez, gizonetzkoen izenei-buruz oso gauza jakingarriak bertan baditugulako ez ditut aztertzeke baztarrean azturik utzi nai.

Errien izenei dagokienez, aztertua dugun OCOIZTA'z gaiñera onakook aipatzen dizkigu 984'ekoak:

MALILOÑA	FOROÑDA	AÑGAÑA	TERRAZOS
PAMPILOÑA	DIVIÑA	ESTIVALIZ	MURIELES
BERGALE	CASTELLA	ALCOPA	SALOÑE

Azkeneko orj, Salone, 871'ko larrukikoa da. Aldizkari onen azkeneko zenbakian aztu zitzaiguna.

1034'ko eraskiñak toki-izenik ez dakar. Soilki giza-izenak, baiñan arras interesgarriak.

Esan-berri dudan bezala, askoz ere jakingarriagoak iduritzen zaizkit nerj iru larruki zar auetan giza-izenak toki-izenak baiño.

Ikus 871'ko larrukian orduango euskaldun zar aien izenak. Ñik, emen, nere uste apalez euskaldunak izan daitezkeanak bakarrik agertuko ditut:

ARROÑCIUS	BIVERE	ALAQUIDE	BELHORRIAGA
	MUÑÑU	ÑUÑÑIO	

Larruki ontako beste izenak ez dira Euskaldunak. Alare bearrezkoa dugu bisogeten izendegikoak diran edo ez jakiteko saiotoxo bat egitea.

Auek dituzu berriz X mendean, 984'ko eraskiñak damaizkigun euskal-usaietako giza-izenak:

ÑUÑÑU BALZA	MUÑIUS	SAÑCIO	URRAKA
AURIBITA	BEGI LAZA	OBEKO	MUÑÑIO
	LUPE	GARCIA	

Azkeneko eraskiñean berriz, XI mendekoan onako euskal-itxurako giza-izen auek aurki dezazkegu:

BELAGGA	ALAQUIDE	MUÑIO	OVECO
BEILA	MOÑÑIO	ÑUÑÑU	MUÑIZU
AME	AMATE	ZEIAÑE	ULAKIDE

Bi eraskiñetan, bai 984'koan bai 1034'ekoan euskaldun-antzarik gabeko giza-izenak ere badira. Gure eginkizuna, izenoiak bisigotak diran edo ez jakitea

izango da. Gauza berdiña egin bearco dugu dokumentu auek damaizkigun done-izenekin ere. Ekintza ori bearrezkoa bait dugu,

- Euskalerrriak bere nortasuna nola gorde zuan jakiteko;
- Atzerriko kultura zenbaiteraiño sartu zitzaigun jakiteko;
- Kristautasuna nondik etorri zitzaigun jakiteko.

Asi dezagun gaurkoz gure lan-saio kaxkar au 984'ko eraskiñean dakuskigun erri-izenak aurkeztuz:

MALILONA: "... in concilio de Malilona. "Kontzilio" esaten dio gure lumalariak Santxo Ñaparroa'ko erregeak eta Urraka bere emazteak Malilona'n egindako batzarrari. Ederki esana, batzar ura, Muño Gotzaia eta Albaro Abata biak batera erakartzeko egiña izan bait zan. Orixe esan nai du ba laterazko "conciliare" itzak: bi gizakume bateratzea. Larruki ontan, batera ekarri bear ziran gizakumeak, Gotzai bat eta Abata bat ziran.

Gotzaina ta Abata bata bestearen aurka ipiñi zituan auzia, Okoizta'ko lekaidetxetik zergak jasotzeko Gotzaiak eskubiderik ba zuan edo ez, ziur jakitea zan. Baietz esaten zuan Gotzaiak; ezetz berriz Abatak.

Ezin aurkitu izan dut Malilona non zegoan. Baiñan ziurkj, Araba'ko zelaian zegoan, Gaztejz'tik ez urruti, Foronda erriaren alboan, "kontzilio" artara joan aurretik, erregeak eskatzen zuan ziña Foronda'n egin bait zuan Abatak, Torkuato eta Martin Doneen aurrean.

Malilona jzen euskalduna dan? Ez dakit. Kukulla'ko larruki danak, XII mendean eta urrengo mendeetan ber-idatziak izan ziran. Danak!

Ber-idazle aiek euskeratik ulertzen ez zuten lumalariak ziran, eta orregaitik aldaketa asko egin-bide zituzten euskal-izenak ber-idazterakoan. Beste batzuetan baita gauzak kendu eta erantsi ere, Gaztelerrria goratu naiez.

Ez dakigu beraz nola eman zigun izen ori X mendean larruki au lenengo aldi idatzi zuan lumalari ark. Ura bai, ura euskalduna bait zan.

Gaur dagoan bezala, Malil-ona itzak euskalduna du "OÑA" atzizkia, ugaritasuna adierazten duan atzizkia: Arr-ona, Aitz-k-ona, Gar-ona, Mall-ona, eta abar.

Ez dakit ordea "itzaren enborran dan" "MALIL" ori zer izan daitekean.

Ziur dakidan gauza, auxe da: X mendean, Araba'ko zelaiean, erri ark zeramakian izena, naitanaiez zala izen euskalduna, euskera beste izkuntzarik ez bait zekian, erri ari izen-eman zion jendeak.

"Mal" aurrizkiz asten diran euskal-izenak ugari ditugu. "Mali"z asten diranetatik nik auek ezagutzen ditut:

Maliz, Araba'ko Armenti'n larre bat. Gure larruki'ko Malilona ura egon zitekean tokitik bertan beraz.

Kukulla'ko burni-barren larrukian datorren Malizhaeza. 1025'ekoa da larruki ori. Malizhaeza berriz, naiz Foronda bere barruan artu ez, beste erri batzuen artean Armenti bera bai, eta baita Gazteiz ere artzen zituan lurralde baten izena zan. Gure Malilona lurralde ortan egon izatea ez litzake arritzekoa izango.

Malkajtz berriz, Iruña'tik ego-sortalderuntz 8 kilometrora, Egues, Aranguren eta Unziti aranen artean dagoan mendj bat ornen da.

Alatagutziz, Malilona zer izan daitekean, ez dakit.

Malilona'ren erdiko "LIL" oiek, lumalari aietako batek "LI" idazterakoan oartzeke "L" bat geiago sartuz egindako oker bat oso errez izan daiteke. Eta "LI" antziña artan "LL" agoskatzen zutelako, zorioneko Malilona ori, MALLOÑA izango genduke.

Gaur egun Mallona, abizen bizkaitarra dugu.

Kerexeta'gan irakurria dut, etimologilari baten ustez, Mallo-na, Mallo-ren dala, eta Mallo ori Magilo izen zeltiarraren laburpena dala.

Bide ortatik dabil Mitxelena ere. Itxura bereko beste izen batzuekin batera, aipatzen du gure Mallona, baiñan ez du argirik ematen. Euskera al duan guztia erderen morroi agertzeko, Caro Baroja'ri jarraituz, izen oien "OÑA" atzizkia, Pompeyona Iruña'ren later-izenean bezala, laterari kendutako atzizkia dala diosku, onako au erantsiz: "Lo que precede a "ona" en estos nombres es para mí absolutamente hermético. Desde luego ni es latín ni es vasco; podría ser indoeuropeo identificable, pero todavía no está, ni mucho menos, identificado".

Ta, ori esan, eta lasai gelditu zan gizona. Zerbait esan ba'lu bezala! Baiñan ez zuan ezer esan.

"Mallo"z eta "Mallu"z asten diran toki-izen eta abizenak ugari ditugu. Mallo bera, Euzkadi guztian arras zabaldutako izena da: Bizkai'n, mendi-izen eta abizena; Gipuzkoa'n larre-izena: oso berandu arte euskaldun izandako Ueska'n, mendi-tontor zorrotzen izena; eta, Ñaparroa'n..., nork ez ditu Aralar'ko Malloak ezagutzen?

"Mallo", bere leen esan-naiez, armendi-katea, gazteleraz "sierra", dala esango nuke nik, bai Ñaparroa'n bai Gipuzkoa'n izen ortako larreak armendien alboan edo armendiko zokoetan bait daude. Itxura ortako malkarrak dira Ueska'ko Malloak ere. Bestalde, "Mallo" itza, "Malla" itzaren senide dala dirudj, "eskalon" gazteleraz. Ortaz, "mendi-mallo", "mendi-malla" izango genduke: gazteleraz, "sierra".

Lopez Mendizabal'ek eta Kerexeta'k ordea, "mallo" "larre" dala uste dute. Ori egia ba'litz, Mallona, LARRETA izango litzake. Gazteleraz, "pastizal".

***

FOROÑDA: "... iuravi in S. Torquati et in S. Martini de Foronda": "Foronda'ko Donetorkuato'ren eta Donemartiñ'en aurrean ziñ-egin nuan".

Larruki ontan agertzen da aurreneko aldiz erri orren izena: Foronda.

Mende bat geroago, 1025'ean, 'Kukulla'ko Donemillian'en lekaidetxeko burni-barren larrukian Oronda agertzen zaigu erri orren izena. 1138'an berri abizen lez, Foronda damaigu larruki batek.

Forundarena, XIX mendean eskribau edo baratari ospetsua izan zan Tolosa'n. Bere aurrean, eta Tolosa'n ain zuzen, utzi zuan Zerdeña-Saboa'ko erregetza Karlos Alberto erregeak, Itali'ko lenen errege izatera iritxi zan II Biktor Imanol semearen eskuetan. Abizen ontan ordea, Forunda'rena, Foronda, toki-izena ez baiña giza-izena dugu.

Foronda, izen euskalduna da ezbairik gabe. Eta euskaldunagoa nere ustez OROÑDA lez FOROÑDA lez baiño. Eta, izatez, orrela izan ere izanen da, erriska orren izena: Aurretik, "F" eufoniku edo doiñugozagarri bat duala, OROÑDA.

Itz orren etimologia edo esan-naia zer izan daitekean, ez dakit. Bere egiazko izena Oronda baldin ba'da, "DA" atzizki toki adierazlea da, eta aski ugaria Euskalerrian (Ziganda, Zirarda, Legarda).

"ORO" aurrizkia berriz, zer dan ziur ez dakigu. OKA eta OÑA bezala oso itz zarra izan bear du euskeraren altzoan. Maiz ikusten dugu gure toponimian izen osagarri bezala: Orobio, Ororbia, Orokieta, Oroeta, Oroz, Orozko, Oronoz, eta gure Oronda...

Araba'n bada ORO izeneko muño bat, eta bertan, Miren Ñeskutsaren baseliz eder bat. Baita, edesti-aurreko zeltiarren garaieko "kastrum" edo arrizko ez babestutako bizi-leku bat ere.

Oronda beraz "oro asko duan tokia" izango litzake. "Oro" zer dan jakiten dago kokka. Bada "garo" dala dionik ere. Ortaz, OROÑDA, garadi edo iradi izango genuke. Orrela ote? Ez dut ziurtasunik,

Danadala, Oronda edo Foronda txit erri zarra dugu Araba'n, erromateko arrjdatzi edo "lápida" bat aurkitua izan bait da bere lurrian: Erromatarrek edo euskaldun erromartuak ziran, bai arri ori idatzierazi zuana, bai arri orrek damaizkigun izenak ere. Ikus:

"Exuperius materno co(n)iugi carissime p(ossuit) m(onumentum) et sibi et fi(lio) materniano et filie carissime".

Euskeraz, "Illobi au, Materna emazte maite-maitearentzat, eta beretzako, eta Materniano semearentzat eta alaba txit maitearentzat egin zuan Exuperio'k".

Izen oiek, ikusi duzunez, laterazkoak dira danak. Ez da arritzekoa, Foronda'tik oso bertan egon bait zan erromatarren gudaritegi bat: Iruña'ko "gudaritegi" edo "opidum" ospetsua.

TERRAZOS: "Omnes testes de Terrazos": "Terrazos'ko guztiak lekuko". Terrazos ori, zalantzarik gabe, ez da euskal-jzena. Ez da laterazkoa ere. Erromantzekoa ere ez da. Gaztelerazkoa da beraz. Izan ere, Martin Alonso'k bere "Diccionario Crítico Etimológjco"n dionez XIII mendean agertzen bait da lenengo aldiz.

Baiñan gure eraskin au X mendekoa da, eta X mendean gaztelerarik ez zan. Ezta oraindik erromantzerik ere. Latera, bai noski, latera bazan, baiñan gure erria ez zan sekulan lateraz mintzatu.

Zer ote zan ba azkeneko lumalari baldarrak larrukian gaizkj irakurri zuan erri-izena? Edota, itxusia ta agoskajtza iduritu zitzaiolako, Terrazos gazteleratu zuan erri-izen euskaldun ura zer zan ote? ERRATZO'ren antzeko zerbait?

***

DIVIÑA: "... comite Lupe Sarrazinez in Divina": "Lupe Sarrazinez Dibina'n konte".

Larruki ontan agertzen zaigu jzen au ere lendabiziko aldiz. Gero 1025'ean, Donenmillango burnj-barren larrukian agertuko zaigu berriro. Foronda'ren inguruan 18 errik osotzen zuten Araba'ko lurralde baten izena zan.

Iñork ez dizu "Divina" orren etimologirik emango. Berez laterazko itza da, eta "jainkotiarra" esan nai du.

Baiñan etimologi orrek ez digu balio Euskalerriko erri-jzen batentzat. Antziña'ko Euzkadi zar artan erriak ez bait zuan beñere lateraz itzegin. Gaiñera, toki-izen euskaldunak ez dira era ortan antolatutak izaten. Lurraren

nolatasunari, ala lurraren gainean dauden edo bizi diran gauzei begira izaten dira sortuak. Ia beti beintzat. Ñaiz asko izan ez, jabearen izena daramatenak era bai bait ditugu. Antoñana, adibidez.

Ausartu nadin ni, —ziurki ezer aitortzeke—, Divina orrentzat etimologi baten billa. Bi bidetik joko dut ori lortzeko:

Lenengo bidea:

Antziña artan "V" eta "U" oso-oso majz nasten ziralako, Divina ori ez ote dugu DIUIÑA?

"E" eta "I" ere sarritan nasten zituztelako, Diuina ori Deuina izango genuke. Ez zaitez arritu, aldaketa ori dokumentuetan sarri ikusten bait dugu. Adibidez,

Diuztegi (Ernani'ko abizena) Deuztegi'ren ordez. Laburdi'n berriz, Divarte, Deuarte'ren eta Duarte'ren ordez.

"Divina" "De Uina" baldin bada, gure lumalari zar arrek UIÑA'ko idatzi nai izan zuan. Laterara itzulita, jakiña, DE UIÑA, lateraz ari bait zan larruki au idazten.

Uina ordea errez izan daiteke UGIÑA; "G" orj beti-beti jaten bait dugu, agoskatzerakoan, euskaldunok. Beraz, Divina idaztean, UIÑAKO ala UGIÑAKO eman zigun lateraz idazle zar arek.

Ez al du era ortan gure Diuina'k egiazko euskal-itxura galanta bat artu?

Ugina abizena badugu Euskalerrian eta Lopez Mendizabal'en ustez izen orrek garadi esan nai ornen du, "UGI" garoa dalako. Eta, "ÑA", ugaritasunezko atzizkia. Bai ote?

Ugi bera eta Uinagenta ere Bizkai'ko abizenak dirala eta "de significación imprecisa" dirala, diosku Kerexeta'k.

Aurreneko bidetik ez gera, dakusazenez, elburu ziur batera iristeko gauza izan. Sar gaitezen bigarren bidetik:

***

DIVIÑA: D'lvina ere izan daiteke. D'lbina, euskal idazkeraz. IBIÑA'KOA, euskeraz. Izen orren etimologia argira ateratzeko, IBIÑ zer dan jakitea izango da gure egin bearra.

Ibin abizena Bizkai'n bada. Baita Ibinaga ere. Bi oietaz gainera, pilloka ditugu Euzkadi'n IBI'z asten diran abizen eta toki-izenak.

"Ibi", euskeraz, ibai bat oiñez igaro daitekean tokia da. Gazteleraz, "vado".

Emen ordea, itzaren zentzu orrek ez digu gure Divina'ren etimologia emateko balio, Divina zeritzan lurralde artan guztian, edozein tokitik oiñez igaro daitekean Zaia izeneko ibaitxo urri bat besterik ez bait da.

"Enciclopedia General del País Vasco"ren jritziz, "Ibin" itza, guk "galtzu eta españiarrek "rastros" esaten dioten "Ibine"tik ornen dator.

Itzaren zentzu orrek ere ez digu ordea balio Divina edo Ibinaga zan bezain lurralde aski zabal baten etimologia tinkotzeko.

Kerexeta'k beste bi etimologi damaizkigu izen orrentzat:

1.ª "Ibin", ("agin"- "abin"- "ibin"), "agin"en aldaketa izan daitekealako, eta "a" atzizkia "aga"ren laburpena dalako, Ibin-a, IBIÑAGA izango litzake: gure gaurko euskeraz, AGIÑAGA: "agin-toki"; gazteleraz, "lugar de tejos".

2.ª "Ibin" "ipin"en aldaketa ere izan daitekealako, eta "ipina" edo "ipina" gure euskeraz "zuma" eta gazteleraz "mimbre" dalako, IBIÑA, ("ipin"+"a"), IPIÑAGA, izan ornen daitekeke: "Lugar de mimbres", gazteleraz; gure euskeraz, "zumadi". Gaur egungo Araba'ko gazteleraz, "zumakera".

***

Ñere iritzia jakin nai duzula?

Ñi, Kerexeta'k damaizkigun bi etimologi oietatik bigarrenarekin geldituko nintzake. Zergaitik?

Lendabizj, lurralde ura oso zelaia eta urtsua dalarik, naiz gaur dotore landua agertu, antziña artan agin-toki baiño geiago zuma-toki errez izan zitekealako.

Bigarren, "ibin"dik "agin"erako jauzia baiño "ibin"dik "ipin"erakoa askoz sinistagarriagoa gertatzen zaidalako, "b" eta "p" errez alkar-aldatzen bait dira gure euskeran: "barkatu", "parkatu"; "bake", "pake", "bortizta", portitza, boltsa, poltsa, eta abar.

"B" "P" b;urtuz, "Prantxixka: Putaneroa etorri zaigu-ta, joan bearko dugu presaka beregana. Badakizu jenio txarreko mutilla dala".

Orj, gure errixka batean emakumezko batek bere lagun bati nola esaten zion nere lagun batek entzuna da.

Danadala, zerbaiterako balio izan digu beintzat D;ivina'ri buruzko solasaldi onek: Izen euskaldun bat, —IPIÑAGA—, lumalari erdelahun eskuetan izen atzerritarra, —DIVIÑA—, zeinen errez biurtu daitekean ikusteko, alegia.

AÑGAÑA: "...et uno puteo in Angana": "... eta osin bat Angana'n". Izen ori "an-gana" baldin bada, "gana" zer dan badakigu: gipuzkeraz gaiña.

Eta, bai "GAÑA" eta bai GAÑ "a" atzizkirik gabe, oso ugari agertzen zaizkigu Araba'ko toki izenetan. Bizkajera itzegin bait zuan gure lurralde ontan jendeak.

Madoz'ek dionez, Angan izeneko errixka bat bada, edo beintzat bazan bere denboran. Baiñan, Lugo'n, Euskalerritik urruti. Ez digu beraz balio. Ez beintzat, beste Galizi'ko toki izen batzuk bezala, emendik ara joandako kolonizalari batek emandako izena ez ba'da.

"Anga" —eta "ango"— ere atzizki lez ugariak ditugu Euskalerrian: Artanga, Uranga, Durango, Kuartango (Araba'n).

Larruki ontan ordea, atzizki ez baiña aurrizki da gure "anga" ori.

"Ang"ez asten diran izenak asko ta asko ditugu Euskalerrian; eta badjira "anga"z asten diranak ere: Angaitz, Ñaparroa'n Beorburu erriko dolmen baten j;izena dogu; Angara eta Angaria, Araba'ko Kontrasta'n toki-izen lez 1647'ko dokumentu batean agertzen zaizkigu. Angarias, XI mendean, Enkarterriko toki-izen bat zan. Gaur, "Las Angarias" esaten diote enkarterjarrek.

"Angana"ren antzeko izenik berdintsuenak, "Ango;iti" eta "Angoitia" ditugu biak Bizkai'ko abizenak Kerexeta'k dionez, naiz beren itxura zearo gipuzkoar izan.

Kerexeta beraren ustez, eta baita Lopez Mendizabal'en ustez ere, "an", "ana"ren laburpena, "larre" ornen da; gazteleraz, "pastizal". Orrela ba'litz, Angana, LARREGAÑA izango litzake.

***

Baiñan j;adazan au geiegitxo ari zaigu luzatzen da, ementxe bertan eman bearko diogu gaurkoz azkena. Jainkoak nai ba'du, eskuetan daukazun onen urrengo zenbakian jarraituko dugu gelditu zaizkigun toki-izenen eta batez ere giza-izenen azterketa.

Latiegi'tar Bixente